

JITKA HAVLOVÁ

NĚKTERÉ METODOLOGICKÉ PROBLÉMY SOCIÁLNÍ MOBILITY

Problémy společenského pohybu jsou tématem, kterým se zabývají společenské vědy z různých hledisek a s různými metodologickými přístupy. Marxismus přitom vychází ze zákonitostí společenského vývoje, v jehož základu leží jako rozhodující faktor způsob výroby materiálních statků a jeho integrální součásti, vzájemně se ovlivňující a podmiňující třídní dělení. Zároveň hodnotí kriticky sociální mobilitu, která je časťm objektem sociologických studií i konkrétních výzkumů. Pojem sám i jeho výklad je v marxistické sociologii hojně diskutován a různí autoři k němu zaujímají odlišná stanoviska, jejichž extrémním okrajem je naprosté odmítnutí nejen pojmu, ale i faktu možného vzestupného společenského pohybu v kapitalistickém systému jako takovém. Většina ovšem nedochází k takovým krajnostem, vždycky však zásadní marxistická analýza buržoazního pojetí sociální mobility¹⁾ upozorňuje na netřídnost a nedialektičnost, která se u nemarxistických autorů, přes všechny další rozdílnosti, projevuje.

Pojetí sociální mobility a jejího základního dělení je v nemarxistické sociologii vcelku stabilní, tak jak mu položil základní kámen svými globálními studii Pitirim Sorokin.²⁾ Zrekapitulujeme krátce jeho názory. Sociální mobilita je chápána jako pohyb v určitém sociálním prostoru, úzce souvisí se stratifikací společnosti, sociálními pozicemi a distancemi, které mezi nimi jsou. Rozlišuje se obecně mobilita horizontální a vertikální, přičemž horizontální tkví kupříkladu v možnosti změnit zaměstnání při udržení stejného profesionálního statusu a mzdy, zatímco vertikální pohyb je spojen se změnou jejich úrovně. Předpokládá se tedy hierarchické uspořádání sociálního systému, stratifikace rozlišená podle hlavních kritérií ekonomického (příjem), politického (moc), prestižního (povolání). Sociální pozice jednotlivce se dá potom zjistit zkoumáním jeho vztahů k určité skupině, vztahu této skupiny k jednotlivcům a skupinám mimo

¹⁾ Viz kupř. Filipov-Rutkevič, *Socialnyje peremeščenija*.

²⁾ Viz Pitirim Sorokin, *Social and Cultural Mobility*, Glencoe 1927; P. Sorokin, *Social Mobility*, New York - London 1927 a další.

ni, vztahů celé populace k jiným populacím. Sorokin to stručně charakterizuje jako metodu „řekni mi, k jaké sociální skupině patříš a jakou v ní hraješ roli — a já ti řeknu, jaká je tvoje sociální pozice“.³⁾ Z tohoto, dnes už „klasického“ pojetí vycházejí v podstatě všichni další nemarxističtí autoři. Existence společenských tříd v marxisticko-leninském smyslu slova a determinace jednotlivce třídní příslušností jsou přitom obvykle přehlíženy nebo uvažovány jen okrajově. Naproti tomu marxistická sociologie, zkoumající také různé formy společenského pohybu, právě třídní kritéria přijímá jako určující a mobilitu chápe jako součást vzájemně dialekticky propojených faktorů a vztahů. Vysvětluje ji nikoliv z ní samé nebo ze subjektivních charakteristik lidí, ale ve spojitosti se širším společensko-ekonomickým rámcem a konkrétní historickou situací.

Už letmý nástin základních tezí sociální mobility naznačuje, že s nimi související metodologická problematika je neobyčejně bohatá a zároveň významná, protože těžiško tématu netkví v tomto případě ani tak v bohatě rozpracovaných teoriích, jako spíše v široce koncipovaných, často empirických výzkumech. Jde především o čtyři hlavní okruhy problémů: 1. hlavní pojmy a jejich použití, 2. měření mobility a aplikace různých kritérií a indexů, 3. komparace empirických dat, 4. obecné problémy metodologického přístupu. Cílem stati je na některé tendence v nich upozornit, ale zároveň jsme si vědomi, že každá má takové množství extrémně rozložených variant, až je pro jednotlivce nezpracovatelné. Zahrnujeme tedy problémy pouze částečně a všímáme si toho, jak nedostatky v metodologickém přístupu k nim a v použití konkrétního technicko-metodologického aparátu se stávají základem pro nesprávné teoretické závěry. Skutečnost, že samy mohou být důsledkem chybných teoretických východisek, ponecháváme pro potřeby této práce stranou.

Základní pojem sociální mobility — totiž mobilita jako pohyb ve společenské hierarchii — je vysvětlován i přijímán celkem jednoznačně. Pro určení směru tohoto pohybu, zda jde o vzestup či sestup nebo udržení roviny, je však už nutné stanovit určitá kritéria, ze kterých hierarchizace společnosti vyplývá. Je jich celá řada: bývá to měřítko ekonomické, politické nebo prestižní, vedle toho ještě příslušnost k vrstvě vzdělání, konzumní status a podobně. Za podstatné se v sociologické literatuře pokládá kritérium ekonomické, zúžené u nemarxistických autorů obvykle na finanční příjem, u marxistických chápáné především jako vztah k výrobním prostředkům, politické, tj. podíl na moci, a prestižní. Tím posledním se obvykle myslí příslušnost k určitému povolání, které má své místo v hierarchii prestiže a ve studiích o mobilitě se používá nejčastěji. Zre-

³⁾ P. Sorokin, *Social Mobility*, New York - London 1927, str. 6.

dukování celé škály rysů odlišujících a determinujících jednotlivce v sociální struktuře pouze na povolání je samo o sobě simplifikací vycházející z předpokladu, že právě tato charakteristika je rozhodující. Navíc patří pojem povolání mezi ty, o kterých se často v sociologii diskutuje, aniž se dospěje k definitivním závěrům. Všeobecně se sice přijímá skutečnost, že moderní společnost je charakteristická dělbou práce, specializací funkcí a většina lidí se tedy angažuje ve specifické, relativně stále pracovní aktivitě, termín sám má však mnoho významů a je používán v různém rozsahu. Ve světových jazycích má četná synonyma, ale ve světové sociologii našťěstí také určité limitující rysy, které povolání obecně charakterizují. Limitace zahrnuje skutečnost z oblasti technologické, ekonomické a sociální. Technologické vymezení se týká specifické stránky manuálních nebo psychických operací, případně rozsahu vlivu s ním spojeného. Ekonomické je odměna, kterou zastávané povolání přináší ve formě peněz, tedy mzda nebo plat, sociální znamená prestiž, obecně prokazovanou společenskou úctu a uznání, spojované s určitým povoláním. Subjektivně je povolání chápáno jako specifická aktivita, jíž se zajišťují finanční prostředky a která může (ale nemusí) uspokojovat individuální potřebu seberealizace. Objektivně vymezuje povolání místo jednotlivce v komplexu činností, ze kterých se skládá ekonomika společnosti, a tím ho zároveň vybavuje určitým stupněm prestiže. Proto je vůbec použitelné jako kritérium společenského pohybu. Vedle povolání (professija, profession) se ovšem vyskytuje pojem zaměstnání (zaňatije, occupation, employment) a to mnohdy bez jakéhokoli rozlišení. Domníváme se, že na rozdíl od povolání znamená zaměstnání konkrétnější rovinu zařazení do širších ekonomických vztahů. Je povoláním, realizovaným v pracovních závazku u určitého zaměstnavatele. Není tedy totožné s povoláním, ba nemusí s ním ani přímo souviset, protože je možné být zařazen do jiné pracovní činnosti, než ke které povolání určuje. Příslušnost k povolání znamená získání určité kvalifikace, která v zaměstnání nemusí být uplatněna, jestliže třeba učitel pracuje jako řidič tramvají. Může přitom mít ve svém okolí prestiž buď učitele, nebo řidiče a podle toho je také možné jeho profesionální pozici hodnotit různě. Při současně vysokém stupni mobility nejsou takové případy tak řídké, aby byly zcela zanedbatelné a směšování obou pojmů je na úkor přesného postižení skutečnosti.⁴⁾

Přidržíme-li se důsledně rozlišení mezi povoláním a zaměstnáním, pak profesionální mobilitu je třeba chápat jako pohyb ve variantách:

- uvnitř povolání a uvnitř zaměstnání
- uvnitř povolání se změnou zaměstnání

4) Záměrně se při tom vyhýbáme pojmu „profese“, jehož používání v češtině věc ještě komplikuje.

— mezi různými povoláními se změnou (nebo beze změny) zaměstnání.

Příkladem první je přechod automechanika z jedné dílny do druhé nebo postup v hierarchii platových tříd. Druhá znamená přestup do jiného zaměstnání (k jinému zaměstnavateli) bez změny povolání — automechanik přešel z AZNP do ČSAD jako automechanik. Třetí varianta pak je změnou povolání — automechanik se stal řidičem — a to buď u téhož zaměstnavatele, nebo u jiného. Jednotlivé možnosti se liší, mohou být mobilitou vzestupnou, sestupnou i na stejné rovině, i když vzdálenost překonaných stupňů není veliká.

Někteří autoři považují používání prestiže povolání jako v podstatě jediného kritéria za vůbec nedostačující a navrhuji používat syntetického měřítko — totiž sociálního statusu, v němž se spojuje hledisko příjmu, moci i prestiže. Metodologický problém se tím ovšem ani tak neřeší, jako spíše přesouvá. Protože zároveň s tím vyvstane potřeba přesného vymezení pojmu status, který v sobě nejen zahrnuje hledisko příjmu, moci a prestiže, ale i další: rasu, náboženství, věk, rodinný stav atd. Ztotožnit status s povoláním⁵⁾ by sice bylo pro sociologii příjemné, protože by jí to usnadnilo zjišťování zařazení jednotlivce do souhrnu sociálních vztahů, ale zároveň nepřijatelné pro stupeň zjednodušení skutečnosti.

Od sociální mobility je neoddelitelné hodnocení směru pohybu, je tedy buď vertikální, nebo horizontální. Proti horizontální mobilitě jako proti pohybu v rovině mají sociologové řadu výhrad a někdy ji odmítají vůbec do pojmu zahrnout. Mobilita je pro ně pouze vertikálním pohybem souvisejícím se společenskou stratifikací. Zejména ekonomická podoba mobility (fluktuace) nebo demografická (migrace) bývá řazena pouze do problematiky těchto věd. Přitom však je právě sociální ráz těchto jevů zcela zřejmý a pro společenský život významný. Každý přesun jednotlivce nebo skupiny v sociální struktuře s sebou přináší řadu dalších, nových vazeb, potřebu adaptace, změnu skupiny a podobně, se kterými se musí vypořádat nejen individuum, kterého se to týká bezprostředně, ale celá společnost. Souhrn takových pohybů, jakými jsou fluktuace a migrace, před ní klade důležitý problém — jak zajistit jejich eufunkčnost (nebo alespoň omezit disfunkčnost) vůči společenským cílům. Vždyť masová migrace probíhající v posledních letech ve směru z vesnice do měst vyžaduje nejen nová urbanistická řešení, ale i změny životního stylu, výměnu tradičních hodnot za nové, působení jiných forem sociální kontroly. Bez přihlédnutí k sociální stránce věci hrozí nebezpečí společenské dezorganizace, která pozitivní vliv migrace na rozvoj společnosti zcela zatlačí do pozadí.

Stejně zřejmě nemůžeme ani u fluktuace vystačit s úzce ekonomický-

⁵⁾ Viz Jaroslav Kolář, *Sociologie podniku*, Praha 1968, str. 78.

mi hledisky, přestože je obecně přijímána především jako národohospodářský jev, a tedy chápána jako mobilita mezi administrativně hospodářskými jednotkami, mezi závody, podniky, obory. Důsledky se však netýkají jenom (i když velmi výrazně) ekonomických funkcí těchto organizací. Odchod každého jednotlivce má i společenský dopad v nutnosti pracovní a sociální adaptace nejen pro něho samého, ale i pro pracoviště a zprostředkovaně i pro celou společnost. Ostatně důvody, pro které dochází ke změnám zaměstnání a povolání, nejsou výlučně ekonomické povahy, i když se při sociologických výzkumech často preferují. Ve skutečnosti se nemůžeme vyhnout ani tzv. „přirozeným příčinám“, jako je odchod na vojenskou službu, ze zdravotních důvodů, do důchodu, ani příčinám sociálně psychologického charakteru: nespokojenosti způsobené nedostatkem uznání za vykonanou práci, neshodami v kolektivu, malou šancí na postup. Často se i pod čistě „ekonomickým“ zdůvodněním (nízký plat) skrývá jiné, hlubší, ale obtížněji formulovatelné (konflikt s nadřízeným například). Samo kritérium „nízkého“ nebo „nedostatečného“ platu závisí přitom na subjektivním hodnocení — na tom, jaký plat pokládá pracovník pro sebe za přiměřený vzhledem ke svým pracovním úkolům, případně ve srovnání s odměnami a úkoly v jiných podobných funkcích. Plat pocítovaný subjektivně jako nízký nemusí být malý objektivně — v celospolečenském měřítku — ba ani přímo v daném závodě. Výše „spravedlivého“ platu je formulována především pod vlivem vykonávaného povolání a situace v podniku a místě i pod vlivem přijaté hierarchie hodnot a jednotlivci na stejných pozicích vykazují odlišnosti. V polských průzkumech podle ženy horníka by se měla hodnotit především nebezpečnost a pracovní podmínky, vzdělání méně. Důlní inženýr klade na první místo vzdělání, na druhé odpovědnost. Učitel z hornické oblasti oceňuje bezpečnost práce více než učitel z Varšavy. I ekonomické pojmy mají své sociální aspekty a s přihlédnutím k nim nemůžeme fluktuaci jednoznačně zařadit pouze do horizontální mobility a zabývat se jí jen, jestliže s sebou přináší společenský vzestup. Je stejně jako migrace nedílnou součástí sociální mobility.

Jednotlivé formy mobility mohou probíhat buď v životě jednotlivce (jako intra-generační), nebo v dimenzích generací (inter-generační). Aby bylo vůbec možné srovnání „mezi generacemi“, musí se pojem chápat pouze jako vztah otec — syn s opomenutím všech dalších ekonomických, politických, sociálních a kulturních charakteristik rozdílných věkových skupin. I tehdy je však srovnání často problematické, zejména pro nepřesnost měření, o které se zmíníme v další části.

Ve studiích sociální mobility je zjevná, dnes už „klasická“ tendence považovat povolání za rozhodující měřítko společenské stratifikace, a ztožnit tedy sociální mobilitu s mobilitou profesionální. Odráží se v tom

nejen netřídní přístup k problematice, ale také jistá snaha použít kritéria poměrně jednoduchého a vyhnout se tak metodologickým komplikacím, což se ovšem nemohlo podařit. Aplikace povolání jako stratifikačního dělítko vyžaduje předem stanovit jeho hierarchické rozvrstvení. Při něm by bylo nejsnazší použít ekonomické parametry a podle výše platu zařadit různá povolání poměrně jednoznačně. Význam takového rozdělení by však byl malý vzhledem k tomu, že se příjem může i u stejného pracovního výkonu značně různit. Zbývají tedy hlediska technologická — tj. složitost a charakteristika vykonávané práce — a prestižní. Už Sorokin navrhuje použít jako kritéria diferenciacce mezi povoláními dva hlavní faktory: význam povolání pro ostatní skupiny ve společnosti a stupeň inteligence, nutný pro úspěšné vykonávání určité profese. Nejvýše při tom klade „sociálně důležitá“ povolání, to jest taková, která jsou v širokém smyslu slova spojena s funkcemi organizace a kontroly ve skupině. Ta totiž zároveň vyžadují vyšší inteligenci, takže platí: čím více souvisí povolání s organizací a kontrolou, tím větší vyžaduje inteligenci, tím větší privilegia mu patří a obsazuje vyšší stupeň v hierarchii jednotlivých povolání. Sestavit konkrétní škálu podle charakteru práce je ovšem ve skutečnosti velmi obtížné, už proto, že je možné vycházet z různých parametrů: ze sféry činnosti (zemědělci, obchodníci), z ekonomického postavení (zaměstnanci, svobodná povolání), z postavení v organizaci práce (pomocný, kvalifikovaný dělník). V americké sociologii je nejrozšířenější klasifikace prof. Taussiga⁶⁾ na základě intelektuální náročnosti a kontrolní moci, paralelně se mzdou a zaměstnaneckou strukturou na: profese (intelektuální povolání), poloprofese (nemanuální povolání nižší náročnosti), kvalifikovaná práce, polokvalifikovaná práce, obyčejná (pomocná) práce. Komplexnějšího měřítko bylo použito při výzkumu vertikální sociální diferenciacce a mobility obyvatelstva ČSSR, a to složitosti práce, hospodářského postavení a oblasti ekonomické aktivity.⁷⁾ Východiskem pro stanovení stupně složitosti byla podrobná charakteristika pracovní činnosti, která zahrnovala stupeň oduševnělosti (účasti vědomí, paměti, vůle), stupeň samostatnosti, stupeň tvořivosti (vlastní podíl na řešení nových situací) a stupeň kvalifikovanosti práce (ve smyslu požadované speciální přípravy). Hledisko ekonomického postavení uplatňovalo tradiční kategorie dělník, zaměstnanec, družstevník, svobodné povolání, samostatný, ekonomicky neaktivní. Odvětví ekonomické aktivity obsahovalo kategorie podle hospodářského charakteru zaměstnávající organizace: hornictví a ostatní těžba surovin, zemědělství, lesnictví a rybářství atd. Získané vý-

⁶⁾ Podle P. Sorokin, *Social Mobility*, New York - London 1927, str. 102.

⁷⁾ Viz B. Jungmann, *Pracovně profesionální sektor ve výzkumu sociální diferenciacce a mobility*, Sociologický časopis ČSAV r. 1967, č. 6.

sledky pak díky této komplexnosti mohly poskytnout poměrně všestrannou profesionální charakteristiku. Prestiž jednotlivých povolání byla přitom zkoumána zvlášť.

Jiný autor⁸⁾ používá při klasifikaci povolání tří obecných dimenzí: zaměstnaneckých povinností, předpokladů povolání a odměn. Podle povinností jsou povolání seskupena na základě podobnosti nároků na fyzickou sílu, manuální obratnost a podobně, měřítko je tedy socioekonomické. Pokud jde o předpoklady povolání, diferencuje se podle stupně vyučení, výchovy, podle kvalifikace. Odměny se týkají finančního a „psychického“ příjmu a zároveň určitých pracovních podmínek, které dělí pracovníky na specialisty, manažery, „bílé límce“, manuální pracovníky. P. K. Hatt tady ovšem chápe pod pojmem „pracovní podmínky“ spíše charakteristiku pracovní činnosti, jak tomu nasvědčuje aplikace, a ne fyzikální a psychologické podmínky, jak je jinak běžné.

Poslední ukazatelé se už dotýkají částečně prestiže povolání, kritéria obvykle používaného při výzkumech sociální mobility ke stanovení jejího základního zaměření. Prestiž je tu chápána jako určitý způsob pozitivního hodnocení a u povolání se týká především pozice a záleží v určitých privilegích, zejména ekonomických a sociálních, které jí společnost připsuje. Tato privilegia jsou srovnatelná, a mohou tedy vytvářet hierarchii. Obecný žebříček, jakýsi „celkový společenský prestiž“ je přitom sestavován spojením různých sledovaných aspektů. Tak spojuje například výzkum Ústavu pro plánování vědy ČSAV⁹⁾ společenskou prospěšnost, ideální platové ohodnocení, hierarchii podle prokazované úcty nebo podle vlastní záliby. Na základě hodnocení prestiže z výše uvedených čtyř hledisek byl vypočten celkový společenský prestiž sjednocením všech ukazatelů na jednotnou bodovou stupnici (od 0 do 10 bodů) při zachování proporcionality mezi jednotlivými povoláními. Polský výzkum¹⁰⁾ kombinuje zase náročnost získání kvalifikace, výdělek, zajímavost, společenský význam z hlediska obyvatel města a vesnice, V. G. Nestěrov¹¹⁾ diferencuje i podle významu jednotlivých odvětví národního hospodářství.

Při všech uvedených způsobech záleží na přesném sestavení škál, do kterých jsou numerické hodnoty pro prestižní status každého povolání seřazeny. Respondenti přitom hodnotí jednotlivá povolání buď v globálních celcích (stupně: velmi vysoký, střední, nižší střední a nízký), nebo přímo jim přidělují určitý počet bodů. Velmi významnou úlohu pak hraje

⁸⁾ Paul K. Hatt, *Occupations and Social Stratification v: Man, Work, Society*, New York 1962.

⁹⁾ Viz Vladimír Brenner, Milan Hrouda, *Věda a vysokoškolské vzdělání v prestiži povolání*, Sociologický časopis 1967, č. 5 a 1968, č. 1.

¹⁰⁾ Viz A. Sarapata, *Plynošć i stabilnošć kádr*, Warszawa 1967.

¹¹⁾ V. G. Nestěrov, *Trud i moral' v sovetskom obščestve*, Moskva 1969.

i sám výběr povolání, která se k řazení předkládají. Při nesmírném množství možností je třeba vybrat taková, která by reprezentovala hlavní stupně skupiny povolání podle požadovaného vzdělání a podle příslušnosti k typickým odvětvím národního hospodářství tak, aby byly zastoupeny všechny podstatné oblasti společenské činnosti. Dodržet se musí i proporce mezi fyzickou a duševní prací, její obtížností a kvalifikací. Zároveň musí jít o povolání všeobecně známá, která mohou dotazovaní bez velkého váhání hodnotit z různých výzkumem požadovaných hledisek. Přílišný počet zařazených povolání ztěžuje odpovídající orientaci a snižuje přesnost jejich odpovědí. Proto se při četných empirických výzkumech ustálilo zavádění asi kolem třiceti povolání, i když byly provedeny výzkumy se zařazením celé stovky.¹²⁾

Hierarchie profesionálních pozic se různí a je závislá na celé řadě faktorů, což ovšem snižuje její platnost a srovnatelnost. Promítá se do ní hodnotová orientace, související s konkrétním jednotlivcem nebo sociální skupinou i ekonomicko-politické vztahy, charakteristické pro daný společenský řád. Diference jsou v různých sociálních vrstvách jedné společnosti, stejných sociálních vrstvách různých společností v jedné historické etapě i stejných společností v různých historických etapách. Otázky, formulované pro respondenty, předpokládají jejich subjektivní přístup k problému: Které povolání si podle vašeho mínění zaslouží větší úctu veřejnosti? — nebo dokonce: Jaké pořadí byste stanovil pro představitele jednotlivých povolání při zasedacím pořádku slavnostní večeře na počest vzácné návštěvy ve vašem městě? Výsledky takových výzkumů jsou potom objektivizovány teprve při velkém a reprezentativním množství údajů. Hierarchie prestiže se mění i podle věku lidí, protože do ní promítají své požadavky na povolání, kolísající podle stupně jejich sociální zralosti. Komplikovanost aspektů vede až k pochybnostem o možnosti přijetí obecně uznávané hierarchie prestiže povolání, k úvahám, týkajícím se především vůbec možnosti objektivního a racionálního poznání prestiže. To je znesnadňováno ještě tím, že stejné povolání je různě nazíráno nejen v různých sociálních vrstvách, ale i v různých geografických oblastech jedné společnosti. Navíc respondenti mají při výzkumech tendenci přikládat větší význam povoláním, která jsou v jejich bezprostředním dosahu, která se jich osobně nejvíc dotýkají (což ovšem nemusí být v pozitivním smyslu), na úkor povolání ze vzdálenějšího okruhu nebo směřovat prestiž pozice s autoritou osobnosti, která ji zaujímá.¹³⁾ Přes tyto gnoseologické

¹²⁾ Tabulku tak sestavených povolání uvádí např. A. F. Davies v článku *Prestige of Occupations* — v: *Man, Work, Society*, New York 1962.

¹³⁾ K pochybnostem o možnosti hierarchizace vede i rychlost změn, která je pro povolání v etapě vědeckotechnické revoluce typická. Některá zanikají nebo mění svůj charakter a jiná vznikají, takže celá hierarchie je v neustálém dynamickém tlaku a nelze ji

a metodologické těžkosti jsou výzkumy prestiže jako ukazatele sociální mobility velmi četné a ukazují dost značnou podobnost.

Velký národohospodářský význam mají zjišťování mobility mezi ekonomickými jednotkami, a proto jsou velmi časté. Míra fluktuace v podniku (P) je dána podle Sarapaty počtem propuštění na 100 zaměstnanců v určitém časovém úseku. Zjistí se podle vzorce $P = \frac{o}{z} \cdot 100$, v němž o se rovná počtu pracovníků, kteří zkoumanou oblast opustili a z počtu pracovníků zaměstnaných zde na počátku výzkumu nebo průměrné zaměstnanosti. Tento způsob výpočtu nebere ovšem vůbec ohled na pracovníky, kteří přibývají, a proto se doplňuje mírou stability $S_x = \frac{zx}{z} \cdot 100$. Ve vzorci S = koeficient stabilnosti, ukazující jaké procento osazenstva má více než x roků stáží v podniku; z x. = počet pracovníků zaměstnaných v podniku x let; z = počet pracovníků; x se stanoví podle potřeby v konkrétním případě. Přesuny uvnitř průmyslového podniku tímto způsobem však zachyceny nejsou a navrhovaný výpočet má platnost pouze dílčí. Objektivnost poznání vyžaduje aplikaci různých měřítek, protože žádné samo o sobě nemůže skutečnost zachytit v plném rozsahu.

K získání přesnějšího obrazu o existující sociální mobilitě slouží zjišťování frekvence a intenzity. Frekvence, častost pohybu mezi pozicemi, pomáhá stanovit celkový trend k stabilitě nebo pohyblivosti, aplikována na otce a syny užívá se jako měřítko profesionální dědičnosti nebo mobility. Intenzita ukazuje na množství vrstev, na vzdálenost (distanci), kterou jednotlivec nebo skupina při svém pohybu překonali. S její pomocí lze odpovědět na otázku, jakou změnu (a zda změnu uvnitř jedné společenské vrstvy) je možné považovat za vertikální. Obě veličiny mohou být vzájemně přímo nebo nepřímo úměrné.

Většina empirických výzkumů, vesměs reprezentativních, je zaměřena ke zjištění průměrných hodnot rozsahu, v jakém určité vrstvy mění své pozice. Proto se srovnává postavení otců a synů a proporce případů, kdy došlo k odlišení, je pokládána za množství mobility dosažené v dané populaci. Tedy jestliže 60 % synů otců s intelektuálními povoláními má totéž povolání, pak 40 % zbývajících prokázalo mobilitu. Jestliže jenom 20 % synů z úřednických rodin je úředníky, pak je 80 % mobilních a celkově lze říci, že synové úřednického otce vykazují dvakrát vyšší pohyblivost (samozřejmě sociální) než synové z rodin intelektuálů. Takové výpočty se zdají být jasné a přesné — až na to, že dost hrubě skutečnost zkreslují. Nepřihlíží se totiž k odlišnosti sociální struktury a také uvažované hierarchie povolání v místě a času. Nebere se v úvahu, že příslušníkům jednotlivých vrstev nejsou dostupné stejné pozice, že existuje

stabilizovat. Proto také srovnání mezi hierarchiemi z různých období nebo zemí je málo validní.

individuální determinovanost šancí (ambice, výchova, rasa) a rozdílná potřeba obsazení určitých míst. V důsledku neustálé dynamiky společenských vztahů i rozvoje vědeckotechnické revoluce je sociální situace otců často podstatně odlišná od situace synů. Proto je nutné uvažovat profesionální pohyb ve vztahu k dostupnosti pozic a k poptávce u jednotlivých skupin povolání. Oba faktory zařazuje do svého návrhu výpočtu N. Rogoff¹⁴). Definuje sociální distanci mobility jako celkovou mobilitu, dělenou faktorem poptávky, jako poměr mezi aktuální mobilitou s množstvím pohybů, ke kterým by došlo, kdyby všechny pozice byly všem stejně dostupné a stejně žádané. Vyjádřeno ve vzorci to vypadá takto:
Sociální distance mobility =

$$\frac{X_{ij}}{R_i} \quad \frac{C_j}{N} = \frac{jN}{R_i C_j} = \frac{X_{ij}}{R_i C_j N}$$

Při tom:

X_{ij} = počet synů s pohybem z otcovy skupiny povolání i do skupiny povolání j

R_i = počet otců v zaměstnanecké skupině X_i

C_j = počet synů v zaměstnanecké skupině j

N = celkový počet pozic synů i otců.

Celková mobilita se potom rovná proporci synů s_i i otců, kteří se dostali na j a celkového počtu otců v i skupině $\left(\frac{X_{ij}}{R_i} \right)$

Poptávkový faktor je poměrem mezi pozicemi dosaženými syny ve skupině j a celkovým počtem pozic $\left(\frac{C_j}{N} \right)$

Ani tento poměrně komplexní výpočet ovšem nemůže zachytit vývoj změn prestiže mezi generacemi, obraz individuálních předpokladů pro profesionální pohyb a existenci skutečných bariér mezi jednotlivými stupni.

Sociální čas, ve kterém se pohyb realizuje, má také jinou dimenzi v životě jednotlivce či generace. Intergenerační mobilita je už blízká mobilitě skupinové a je měřitelná pouze v delších časových obdobích, historických etapách, které s sebou přinášejí i změny celého sociálního prostředí. Obvykle aplikované způsoby tuto skutečnost nepostihují, protože se vychází buď ze změn, které poměr mobility ovlivňují, nebo se srovnává přímo sociální původ a postup příslušníků jednotlivých tříd v různé době. V prvním případě se trendy pohybu hledají ve faktech o institucionálních, strukturálních a demografických změnách. V druhém v mobilitě nebo stabilitě so-

¹⁴) N. Rogoff, *Measuring Trends in Occupational Mobility* — v: Man, Work, Society, New York 1962. — Na podobném principu staví celá řada dalších indexů u jiných autorů.

ciálního statusu jednotlivých nositelů povolání — v obou variantách se však naráží na metodologické problémy, zejména proto, že měřítka nejsou adekvátní, nepoužívá se stejné klasifikace povolání, a fakta se dají tudíž obtížně srovnávat.¹⁵⁾

Co platí o srovnání mezi různými generacemi v jedné společnosti, platí tím více o komparacích mobility v různých společnostech a v různých zemích. Ne že by byl nedostatek srovnávacího materiálu, to spíše naopak. Sociální mobilita je jedním ze základních témat empirických výzkumů, zejména v západní sociologii. Možnost přímého mezinárodního srovnání výsledků je omezena rozdílností společenského řádu, charakteru politického zřízení, odlišnostmi sociální struktury, historických a kulturních tradic, technické a ekonomické úrovně. Ani problém velikosti vzorku není zanedbatelný — vzorky o méně než 10 000 dotázaných jsou nedostačující. Výzkumníci sledují odlišné cíle, často nesrovnatelné, klasifikace sociálních vrstev i povolání je v různých zemích různá. I povolání, která jsou ve verbálním výrazu synonymní, mohou mít odlišnou náplň práce, rozdílné požadavky na kvalifikaci i funkční zařazení v systému dělby práce. Proto srovnání, která jsou zpracována, většinou pracují jen s velmi globální klasifikací profesionálního zařazení. Tak S. M. Lipset a N. Rogoff¹⁶⁾ používají ve své studii tři charakteristik — manuální, nemanuální povolání, zemědělec — a na tomto podkladě docházejí k závěrům komparujícím mobilitu ve Spojených státech a některých zemích západní Evropy (Francie, NSR). Dokazují podobnost sociální predestinace podle pozice otce a významnější rozdíly u pohybu zemědělských pracovníků, kterým nabízí městská ekonomika USA více příležitostí. Autoři si kladou dvě otázky: proč existuje taková podobnost sociální mobility a v čem tkví (je-li vůbec něco takového) přednost Spojených států v profesionální mobilitě. Podobnost sociální mobility vyplývá především z průmyslového charakteru všech zkoumaných a srovnávaných zemí. Obdobné rysy společensko-ekonomického vývoje způsobují obdobu rysů mobilitních: roste skupina nemanuálních povolání, protože se mění technický charakter výroby, rostou města a v nich je nižší fertilita, a tedy větší potřeba „doplnění“ z ostatních sociálních skupin. Sociální struktura, zejména rozdělení tříd, je v USA stejná jako ve srovnávaných zemích západní Evropy a není podstatně pohyblivější. Přesto přetrvává mýtus o vyšších životních šancích,¹⁷⁾ podmíněný větším množstvím zaměstnaneckých příležitostí, výší národního důchodu a jeho rozdělováním i rozdílným hodnotovým systé-

¹⁵⁾ Problém komparace řeší často uváděná stať S. M. Millera, *Comparative Social Mobility*, in: *Current Sociology*, 9, 1960, 1.

¹⁶⁾ S. M. Lipset, N. Rogoff, *Occupational Mobility in Europe and in the United States* — in: *Man, Work, Society*, New York 1962.

¹⁷⁾ Na něj navazují teorie o „otevřených“ společnostech, o kterých pojednáme později.

mem. Pro Evropany nemá profesionální mobilita tak zásadní význam jako pro Američany, neexistuje zde tak vybičovaná ideologie „úspěšnosti“ a jsou pro ni také poněkud jiná kritéria. Podstatné rozdíly však mezi mobilitou USA a Francií nebo NSR neexistují. Ve stejná zjištění ústí rozsáhlé výzkumy prováděné Lipsetem a Zetterbergem¹⁸⁾ nebo Lipsetem a Bendixem.¹⁹⁾ Jiní autoři ovšem tezi o podobnosti mobility odmítají (K. M. Boller, J. Matras).²⁰⁾ Ukazuje se, že dosud nebyla vypracována taková metodika měření sociální mobility, která by umožnila přesnější mezinárodní srovnání. Kromě jiných činitelů tady působí, jak už jsme uvedli, velké množství volitelných kritérií a rozdílnost v pojetí a obsahu základních kategorií, jež přicházejí v úvahu při měření mobility (rozlišení sociálních skupin, skupin zaměstnání, sociální prestiže atd.).

Platí-li obtíže při komparaci sociální mobility pro země se stejným společenským zřízením, tím více se týkají srovnání se společnostmi zásadně odlišnými, jakými jsou socialistické systémy. Srovnávací výzkum totiž předpokládá aplikaci analogických principů diferenciaci na různé systémy, jinak je nemožné. Zároveň však při velkém rozdílu sociálních struktur samých není použití analogických principů diferenciaci reálné. Sociální struktury společností s kapitalistickými či socialistickými výrobními vztahy se od sebe zásadně liší charakterem tříd, hierarchií tříd a vrstev i systémem vzájemných vztahů mezi nimi. Primární rovina sociální stratifikace, kterou tvoří společenské třídy, je v podstatě nesrovnatelná. A. Galkin²¹⁾ uvádí pro hierarchii třídní diferenciaci čtyři základní kritéria, vycházející z marxisticko-leninského pojetí tříd:

1. vlastnické vztahy,
2. místo ve společenské dělbě práce (nebo úloha ve společenské organizaci),
3. způsob získávání podílu na společenském bohatství,
4. rozsah získaného podílu na společenském bohatství.

Kritérium první dovoluje rozdělit výtěžné činné obyvatelstvo na dvě hlavní skupiny — samostatných a námezdně pracujících — což je dělení objektivní, ale velmi hrubé. Omezení se na jediné kritérium by znamenalo, že by takto získaný obraz společnosti byl téměř nediferencovaný. Proto je nutné v zájmu přesnosti použít komplexu všech kritérií. I v rozvinuté

¹⁸⁾ S. . Lipset, H. Zetterberg, *A Theory of Social Mobility* — in: Transaction of the Third World Congress of Sociology, London 1956.

¹⁹⁾ S. M. Lipset, R. Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*, London - Melbourne - Toronto 1959.

²⁰⁾ K. M. Boller, *Vom Umgang der Mobilität*, Kölner Zeitschrift für Soziologie, 1958; J. Matras, *Comparision of Intergenerational Occupational Mobility Patterns*, in: Population Studies, XIV, 1960.

²¹⁾ A. Galkin, *Diskusní problémy komparativní analýzy stratifikační struktury společnosti s různým sociálním systémem*, Sociologický časopis ČSAV 1971, č. 3.

socialistické společnosti existují třídy, které se liší svým vztahem k bohatství, nejde však o rozdíly zásadní. Nejdůležitější diferenciací role zůstává pro kritérium číslo dvě — místo ve společenské dělbě práce — zejména pro jeho konkrétní formy: profesionální strukturu, dělbu hospodářských odvětví, hierarchii řízení. Shodné rysy v primární rovině sociálních struktur různých sociálních systémů, na které někdy poukazují západní sociologové, jsou spíše důsledkem existence zbytků třídního dělení dřívějších společností uvnitř socialismu a nemohou být vysvětlovány jako argument pro teorii o přibližování se různých typů industriálních společností. Sledujeme-li sociální systémy v jejich dynamice — a to je chápání mobility vlastní — můžeme konstatovat, že v té míře, jak se socialistická společnost vyvíjí, ubývá i prvků společných oběma typům třídní stratifikace. Probíhá tedy proces, který je pravým opakem konvergence a aplikace metodologie nemarxistické sociologie na primární strukturu socialistického společenského systému bez přihlídnutí k jeho specifitě je vědecky neudržitelná.

Poněkud jiná je situace pokud jde o tzv. sekundární rovinu, která podle Galkina zahrnuje přechodné sociální vrstvy uvnitř třídy, mezivrstvy, mezní vrstvy, vrstvy vertikální stabilní a vertikální nestabilní. Vrstvami uvnitř třídy rozumí sociální skupiny, které jsou součástí určité třídy a odpovídají všem jejím charakteristikám. Mezivrstvy jsou sociální skupiny, které zaujímají samostatné místo v sociální stratifikaci, nemají však typické znaky třídy, mezní vrstvy potom mají typické znaky několika tříd a jsou přechodným stadiem mezi nimi. Vrstvou jsou například průmysloví dělníci (uvnitř dělnické třídy), mezivrstvou tzv. svobodná povolání. Vertikálními sociálními vrstvami jsou sociální skupiny, které spojují části různých tříd a vytvářejí vertikální řez stratifikační strukturou. Jestliže jsou spjaty trvalým faktorem, jako je povolání, pak hovoříme o stabilní vertikální vrstvě, nestabilní vrstvou jsou skupiny přechodné, vytvořené v přímé souvislosti s nějakým společenským jevem, kupříkladu emigranti. Korelační rovinu sekundárního rozdělení tvoří demografická a národnostní struktura společnosti.

Uvedená diferenciací je poměrně složitá. Umožňuje však maximálně všestranný přístup k sociální problematice a dodržení základních principů marxistické metodologie. Otvírá možnost srovnání jednotlivých sociálních skupin sekundární sítě i mezi odlišnými společenskými systémy. Týká se to především charakteristik, které jsou vymezeny kritérii, odrážejícími ekonomickou a technickou úroveň vývoje, jako je struktura zaměstnanosti, odvětvová struktura, změny v charakteru práce a jejich vliv na povolání a podobně. Srovnávací výzkum je možný také v oblasti vzájemného vztahu městské a venkovské ekonomicky aktivní populace.

Ze stejných hledisek je třeba přistoupit i k datům vztahujícím se k so-

ciální mobilitě socialistické společnosti, která je i pro marxistickou sociologii jedním z aktuálních problémů. Některé z jejich rysů jsou shodné s tím, co zjistili západní sociologové, tak jako jsou shodné některé rysy, které přináší vědeckotechnický rozvoj, jiné, vyplývající z rozdílnosti ekonomicko-politického systému, jsou podstatně odlišné. Empirická data dokazují přesun ze zemědělství do průmyslu a terciální sféry, zvýšenou mobilitu a zmenšení společenských rozdílů mezi jednotlivými skupinami povolání. Platí korelace mezi věkem, pohlavím, vzděláním a mobilitou, její stupeň je však odlišný. Široké společenské změny, spojené se socialistickou revolucí, přinášejí sebou vysokou mobilitu ve všech sociálních vrstvách. Převzetí moci dělnickou třídou znamená frontální nástup příslušníků nových tříd do špičky v mocenském i ekonomickém aparátu. „Teprve nyní byly široce, v opravdu masovém rozsahu, vytvořeny možnosti projevit podnikavost, soutěžení a smělou iniciativu. Každá továrna, ze které byl kapitalista vyhozen, nebo alespoň zkrocen skutečnou dělnickou kontrolou, každá vesnice, ze které rolníci vyhnali statkáře — vykořisťovatele a vzali si jeho půdu, je nyní, teprve nyní, polem činnosti, na kterém může pracující člověk projevit své schopnosti, kde si může trochu narovnat záda, kde se může vzpřímit, uvědomit si, že je člověkem —“ tak hodnotí tuto dobu V. I. Lenin.²²⁾

Možnost postupu bez třídně sociálního omezení — respektive s preferencí dělnické třídy — se odrazila ve vysoké sociální mobilitě této třídy. Podle polských výzkumů tvoří nynější generaci inteligence (učitele, inženýry, novináře, lékaře) z 20 % příslušníci dělnického původu, během jedné generace postoupilo kolem 50 % řídicích pracovníků na tuto pozici z pozice dělníků. Systém vedoucí úlohy komunistické strany vyvolává potřebu posílení politického aparátu od ústředního výboru po sekretariáty na jednotlivých stupních. Centrální řízení vyžaduje množství pracovníků v ekonomické soustavě, stejně jako masové rozšíření počtu pracovníků společenských organizací. Otvírají se tím nové možnosti vzestupu nejen ve vlastní profesi, ale v povolání politických pracovníků nebo specialistů pracujících v politickém aparátě. Pro stupeň intenzity i frekvenci můžeme nazvat období po socialistické revoluci skutečnou erupcí sociální mobility, která nemá obdoby. Marxistická sociologie se ovšem nemůže zastavit pouze u komparace situace v socialistickém systému s empiricky zjištěnými údaji o soudobém kapitalismu. Takové srovnání je pro ni jenom základem pro hlubší propracování vědecké charakteristiky socialistické společnosti a socialistického životního stylu s cílem formulovat perspektivy dalšího rozvoje socialismu v široké časové dimenzi.

²²⁾ V. I. Lenin, *Jak organizovat soutěžení* — in: Lenin, Stalin, O práci Praha 1952, str. 330.

Marxistická sociologie má svým dialektickým charakterem blízko ke zkoumání sociální mobility, která představuje ve společnosti dynamický prvek. Vychází přitom z materialistického pojetí dějin, které považuje Lenin za počátek marxistické sociologie a vědecké sociologie vůbec a uplatňuje třídní pojetí společenské stratifikace, ve které je základním kritériem vztah k výrobním prostředkům a místo ve společenské dělbě práce. Vědecké vytvětlení příčin vzniku společenských tříd a jejich vývoje v souvislosti s určitými historickými fázemi výroby umožnilo pochopit objektivní determinaci jednotlivce i celé skupiny, zároveň však nevyloučilo možnost přechodu mezi třídami. Naopak, Marx a Engels ve svých rozborech kapitalismu poukázali na značnou dynamičnost, nestálost a proměnlivost jeho sociálních vztahů, která je výraznou stránkou této společnosti s neustálým narušováním tradic, pohybem v technice, výrobních metodách, dělbě práce. Při zachování základních pevných rysů třídní struktury dochází neustále k určitým přesunům, vzestupům a poklesům jednotlivců i skupin, v rámci dané třídy i mimo ni. Tato skutečnost však neopravňuje k závěrům o neomezenosti mobility, vlastní kapitalistické společnosti.

Někteří západní sociologové totiž, vycházejíce z faktů o vysokém stupni mobility v západních průmyslově vyspělých státech, charakterizují je jako „otevřené“ společnosti, ve kterých neexistují nepřekročitelné překážky mezi jednotlivými sociálními skupinami a vrstvami a stejné šance postupu se dostávají všem členům populace. Zejména USA je v tomto směru uváděna jako klasický příklad. Sociální mobilita se stává ideologickým popudem ke snaze o postup, zejména profesionální, v rámci daného systému. Objektivní báze tkví ve skutečnosti, že vysoká cirkulace pracovních sil má ve Spojených státech řadu specifických předpokladů, zejména v období rozvoje kapitalistického systému, ve kterém se postupně rozrušovaly některé tradiční bariéry mobility. Změny podporovala možnost „cesty na Západ“ a osídlení půdy, tlak na starousedlíky, „ty, kteří přišli dříve“, zvyšovala masová imigrace. S dozráním ekonomiky se však bohaté možnosti individuálního pohybu, zejména ve formě výrazné kariéry, začínají uzavírat, nebo alespoň omezovat. Přesto zůstávají závazným příkladem pro další generace. Úspěch je chápán jako etická povinnost vůči sobě samému i vůči společnosti, profesionální neúspěch je naopak hodnocen jako totální ztroskotání. Americká mládež je systematicky připravována na kariéru, kterou by měla udělat, aby „z malých tykviček vyrostly velké tykve“.²³⁾ Sociální vzestup je prezentován jako perspektiva pro každého, Američané mají prý před sebou otevřeny všechny možnosti. Vy-

²³⁾ Termín Horatio Algera, amerického spisovatele moralistických knih pro mládež z druhé poloviny 19. stol.

trvalá práce a talent jsou odměněny, pokud se někdo nevzdá při obtížných pracovních začátcích. Někdy tomu uvěří a předpokládají, že budou-li dobří jako ostatní, splní se jejich „Great American Dream“ — sen o kariéře, sen o „otevřené“ společnosti.

Absolutní „otevřenost“ možností pro každého jednotlivce, šance neomezované bariérami jsou ve skutečnosti vůbec nemyslitelné. Profesionální mobilita, pokládaná za základ sociální mobility vůbec, je v každé organizované společnosti kontrolována a usměrňována mechanismem testování, selekce, distribuce. Kdyby skutečně každý mohl zaujmout pozici, jakou by si přál, byla by společnost, obrazně řečeno, generálskou armádou bez řadových vojáků, a tedy neschopná fungování. Rovnost příležitostí pro každého člověka je pouze teoretická, realizovat ji nelze pro všechny. Kriticky se o tom zmiňuje dokonce i Sorokin: „Teoretická možnost pro každého chlapce stát se presidentem Spojených států nebo presidentem States Steel Corporation nepředpokládá, že bude změněna ve skutečnost“.²⁴⁾ K dosažení vyšších pozic v profesionální hierarchii bude kupříkladu vždycky nutné absolvovat určité vzdělání a zvládnout to není jenom otázka času a finančních prostředků,²⁵⁾ ale také schopnosti, talentu. I přes stále se zdokonalující metody výuky je psychická kapacita jednotlivců limitována a nemohou vždycky splnit předpoklady nutné k postupu na nejvyšší příčky žebříčku povolání. Nehledě k tomu, že ve společnostech s antagonistickými třídami jsou právě tyto rozhodující pozice obsazovány téměř výlučně příslušníky vládnoucí třídy. Výzkumy intergenerační mobility v kapitalistických zemích tuto predestinaci dětí (především synů) z nejvyšších sociálních vrstev názorně dokazují.

Reálné možnosti postupu nejsou podstatně větší ani u nižších sociálních pozic. Při výzkumu automobilových dělníků²⁶⁾ viděla většina respondentů pro sebe jen malou naději na postup. Chápou, že vedoucí technická a administrativní místa jsou obsazena tvrdým výběrem, a proto nepředpokládají možnost proniknout až do podnikové špičky. Přístupnější se zdá být funkce mistra, ale i tady převládá skepse: „Zemřou dřív, než by se někdo mohl stát mistrem“ (z výpovědi muže, který už 15 let pracuje jako nejstarší dělník dílny). Z 62 respondentů jich jenom pět vyslovilo reálnou naději, že se stanou mistry. Ostatní po mistrovské pozici ani netouží pro její obtížnost a pro způsob, kterým se často získává. Zatímco ředitelství

²⁴⁾ Pitirim A. Sorokin, *Society, Culture and Personality: Their Structure and Dynamics*, New York 1962, str. 424.

²⁵⁾ Ani při systému státních stipendií a dotací není možné nepřihlížet k podstatným rozdílům ve finančních možnostech rodin z různých sociálních vrstev; hrají stále důležitou úlohu, jak dokazuje kupříkladu sociální rozvrstvení vysokoškolských studentů v USA.

²⁶⁾ E. Chinois, *The Traditions of Opportunity and the Aspirations of Automobile Workers*, *The American Journal of Sociology*, vol. 57.

zdůrazňuje „zásluhy a schopnosti“, dělníci podle zkušeností z praxe pokládají za nejdůležitější pro postup doporučení a konexe s bývalým mistrem. Vrcholem úspěchu je pro polokvalifikované pracovníky dosáhnout kvalifikované práce, což je při naprosté převaze mechanizovaných operací nemožné. Navíc jsou kvalifikovaná povolání limitována vzděláním a dostat se k nim bez tohoto předpokladu je možné jen za výjimečných okolností. Proto všichni respondenti ze skupiny polokvalifikovaných považovali vstupy na vyšší úroveň za uzavřené. Továrna podle nich není místem, kde by člověk mohl udělat nějakou individuální kariéru, i když může dosáhnout zvýšení mzdy přechodem na zvláštní práci nebo v důsledku seniority. Většina tedy nevidí pro sebe šance na postup. Myslí na to, jak odejít z továrny, jenomže tyto představy jsou nevyjasněné, je to jen touha opustit mechanickou práci či získat nezávislost na továrně. Plány na odchod jsou věčným a věčným námětem konverzace a plní funkci ventilu: „Zdá se, že čas rychleji utíká a práce je snazší, jestliže mohu myslet na farmu, kterou si koupím —“,²⁷⁾ ale přitom nevěří, že by tento sen mohli někdy realizovat.

Taková skutečnost ovšem ostře kontrastuje s propagandistickými tezemi o „otevřenosti“ a „rovnosti šancí“, nebo dokonce o „mizení tříd“,²⁸⁾ ke kterým jsou empirické výzkumy sociální mobility využívány. Takové teorie jsou fikcí, která je (vedle ideologického aspektu) výrazně poznamenána teoretickými i metodologickými nedostatky nemarxistické sociologie.²⁹⁾ Jde především o jednostrannost pojetí sociální stratifikace i pohybu v ní, o přecenění některých prvků diferenciací, jako je povolání, a na druhé straně nedocenení podstatného kritéria společenského rozlišení, tj. třídní příslušnosti. Většina západních autorů zná Marxovu teorii tříd, ale v plné hloubce ji nepochopila, a pokládá tedy třídy maximálně za jeden z diferenciacních ukazatelů. Docházejí potom k výsledkům, které zahrnují skutečnost pouze neúplně a s neodpovídajícím zařazením jednotlivých sociálních jevů do škály významnosti.

Dynamika sociálního pohybu je plně postižitelná pouze pomocí dialektické metody, která ve spojitosti s vědeckým pochopením společenských zákonitostí vyváženě poznává celou bohatost skutečnosti. Marxismus podává komplexní vysvětlení společenské stratifikace v učení o třídách a jejich pohybu, které je základní bází k interpretaci veškeré další sociální mobility. Bez uplatnění těchto teoretických a metodologických postulátů se učení o sociální mobilitě dostávají do slepé uličky.

²⁷⁾ E. Chinois, cit. dílo, str. 457.

²⁸⁾ Viz V. S. Semjonov, *Teorie sociální struktury kapitalismu* — in: *Marxismus a dnešní buržoazní sociologie*, Praha 1963.

²⁹⁾ Marxistickou kritickou analýzu teorie „otevřených“ společností je možné nalézt u mnoha marxistických sociologů.

Some Methodological Problems of Social Mobility

Summary

Social mobility is a frequent subject of sociological study and concrete investigation. Marxist sociology has a critical attitude to the concept of it as employed by bourgeois authors, pointing out the shortcomings in theoretical starting points and methodological approaches and in the application of a concrete technical methodological apparatus. It starts from the premise of understanding social mobility as a component of mutual dialectically-linked factors and relations, in which the most basic are the class factors, and from the connection with the broad socio-economic framework and concrete historical situations. This article deals with several methodological problems of social mobility and critically assesses their influence on theoretical conclusions.

The hierarchization of society in non-Marxist studies is usually reduced to a scale of professions and social mobility in essence is identified with professional mobility. Determining the place of the individual professions, however, is difficult and one cannot overlook the dynamics and historical and social conditions of classification. A serious problem arises in measuring social mobility in which a broad range of mutually combined scales and indices are used.

Both cause difficulties in trying to compare social mobility at various time intervals and in various countries. In making a comparison one can use a very global stratification which is oversimplified. Comparison between various social systems on the basic level of differentiation in class relations is impossible because it assumes the application of analogical principles on basically different structures. The only realistic way is the so-called secondary level which reflects the economic and technical level of society. Here, too, however, the conclusions must be judged critically.

Concrete empirical data on social mobility is usually an argument for an ideologically coloured theory on „open“ societies, which without class transformations give all members equal opportunities for social advancement. Mirrored in this tendentious fiction are the theoretical and methodological shortcomings of non-Marxist sociology. The dynamics of social movement is fully comprehensible only with the help of the dialectical method which in connection with a comprehensive class explanation of social stratification is the basic foundation for an interpretation of mobility in Marxist sociology.